

Terminologia ecleziastică și cultura populară sud-slavă

Prin terminologia sacrului și prin transcendență, religia tinde să semnifice esența lucrurilor și a ființelor. Ea deține bornele eternului, de asemenea, ea marchează extremitățile vieții terestre. Recent, lucrările unui Simpozion științific internațional organizat de Asociația internațională de studii sud-est europene au avut ca tematică „Sentimentul religios în Balcani“ (Tirana, nov. 1995)¹, dar nu a fost prezentată nici o comunicare referitoare la corespondentele lingvistice ale penetrării sacrului în viața omului.

Se știe că tradițiile culturii populare se reazemă, aproape în egală măsură, mai ales în timpurile mai apropiate nouă, atât pe oralitate, cât și pe expresia scrisă. Fi-reste, nu în mod direct toți locuitorii vor fi avut acces la cuvântul scris, dar ei îl au-zeau cu regularitate în toate formele de manifestare a religiei oficiale, de vreme ce norma sau puterea de coerciție a comunității se manifestau cu indicații precise în acest sens, determinând participarea întregului colectiv sătesc la slujbele religioase. Faptul că textul se recita sau se cânta într-o limbă vernaculară sau apropiată de cea vernaculară (slavona pentru popoarele slave) a contribuit la șlefuirea aceluia instrument de excepție al culturii populare care este limba comună standard. Trebuie să mai avem în vedere și faptul că transmiterea învățaturii, în limbile naționale, până la sfârșitul sec. al XIX-lea s-a petrecut, în mare parte, de asemenea în cadrul învățământului confesional de pe lângă bisericile de diferite confesiuni din acest spațiu, dar, în majoritatea cazurilor, în spațiul sud-slav, în cadrul bisericii ortodoxe.

Relațiile între vorbirea vernaculară și limba scrierilor bisericești au fost puse în evidență de studiile lingviștilor care au înregistrat terminologia din cărțile bisericești ca pe termeni-martori ai istoriei limbii. Abia recent însă se urmărește și corelația între terminologia ecleziastică și unele manifestări ale culturii populare². Pentru că formele de viață religioasă și expresia lor lingvistică au reprezentat cadrul în care s-au cristalizat și manifestări spirituale „laice“, dar care, prin unitatea *de facto* a structurii sale a contribuit la configurarea unei „apartenențe“ comune a acestor manifestări tuturor slavilor de sud (cu multiple legături cu întreaga lume slavă).

Cei pregătiți cu metodologia anchetei de teren pentru a surprinde pătrunderea în sfera laică a manifestării influențate de cultul ecleziastic sunt cercetătorii etnografi și antropologi. Istoricii au fost reticenți în ceea ce privește rezultatele demersului, întrebându-se ce se va obține din studiul acestor manifestări religioase populare, deoarece domeniul „il n'a pas fixé ni sa méthode, ni sa problématique, ni même son langage, sans parler de ses sources propres“³. Aceasta pentru că fe-

nomenul nu a fost analizat în perspectiva celor care „practică” religia. Conceptul de „religiozitate populară” are o conotație strictă, referindu-se la ansamblul de rituri și practici conservate mai ales în mediul rural și transmise din generație în generație, prin stereotipia manifestării: periodicitatea acțiunii, repetabilitatea formulelor, gesturile folosite în cadrul ritualului. Ele exprimă atitudinea indivizilor și a grupurilor în raporturile lor cu universul fizic și social. Riturile de trecere de la o perioadă de vârstă la alta, formele de agregare familială, sărbătorile calendaristice, riturile funerare, simbolistica spațiului, mitologiile florale și zoologice etc. se înscriu în acest vast câmp al „creștinismului popular”, expresie a culturii tradiționale populare.

Rolul „etimologiei populare”, ca mecanism lingvistic al determinării apariției unor obiceiuri și ritualuri populare prin analiza „ad hoc” a semnificației numelui propriu, asociat sau identificat cu un nume comun prin omonimie (omofonie) totală sau parțială, conduce spre translarea sensului acestuia din urmă pe seama numelui propriu. Pe lângă seria de exemple din studiul „Renseignements ethnolinguistiques sur la religion populaire dans le sud-est de l’Europe”, este elocventă și etimologia populară care s-a operat pentru numele Sfintei Agata (martirizată în sec. III), pomenită de biserica catolică la 5 februarie. Numele ei se pronunță în dialectele limbilor slave de apus ca *Jagatka*, în cehă și în dial. morav *Háta*, în croată *Gata*. Numele a fost apropiat de termenul *hata* „locuință, construcție populară, casă țărănească” și de aceea există numeroase ritualuri populare obligatorii de ziua ei. De altfel, un proverb polonez dă sentința: „Hleb, soli svjatoi Agaty ot ognja chranit chaty” (pâinea și sarea de Sfânta Agata păzesc de foc chata – locuința) și de aceea se aruncă, obligatoriu, la 5 februarie sare în foc sau în fântână; se dădea pâine vacilor ca să dea lapte mult și să nu se îmbolnăvească; și oamenii mâncau pâine sfințită cu sare, pentru ca să nu-i doară dinții. În Slovacia Moravă era interzis în această zi să se spele rufe, să se coacă pâine, să fie dus gunoi la câmp. În schimb, oamenii trebuiau să coboare în pivniță și să fie adresată o rugăciune Sfintei Agata ca să păzească gospodăria de jivine și insecte dăunătoare⁴. De numele Sfintei Agata sunt legate și unele credințe privind starea vremii: croații din zona adriatică a Dalmației consideră că este obligatoriu ca în această zi să ningă (așa cum românii consideră că trebuie să plouă de ziua Sfântului Ilie), cf. „Sveta Gata snigon bogata” (Sfânta Gata [Agata] este bogată în zăpadă)⁵.

Numele unor sărbători care au în vedere evenimente din viața bisericii, dacă prezintă similitudini cu vocabularul comun, au generat aceleași fenomene de ritualizare. Astfel, la *Îmălțarea Sfintei Cruci* (în limba română denumirea curentă este *Ziua Crucii*), 14/27 septembrie, pentru că în limba slavă bisericească se numește *Vozdviženie Kresta* (în limbile vernaculare numai *krăstov den*, bg. și *krăstovdan*, sârbă), primul termen a fost asociat cu ideea de mișcare (de fapt, literal *Vozdviženie* = Ridicare), de aceea ritualurile numeroase din această zi au în vedere acțiuni gospodărești care să asigure recoltele viitoare. În Bulgaria este ziua în care încep obligatoriu pregătirile de iarnă, în sudul țării se făceau slujbe de sfințire a caselor și a câmpurilor.

De *Blagoveštenie* (Buna Vestire), 25 martie/7 aprilie, în Macedonia (Bitolia) există obiceiul ca tinerele adolescente să frământă prima dată în ajun aluatul pen-

tru ca pâinea să le iasă totdeauna bine și să fie bună, iar în alte zone ale Macedoniei se fac în acea zi găuri în urechi pentru cercei, pentru ca rana să se vindece „bine”⁶.

Omofonia dintre cuvinte a determinat atribuirea protectoratului unor sfinți pentru anumite animale sau contra anumitor boli. În timp ce în România se consideră că Sf. Ilie merge pe nori și trimite vântul pe pământ, în Bulgaria și Bosnia se consideră că Sfântul Duh (Svjatoj Duch), component al Sfintei Treimi, este administratorul vânturilor, datorită similitudinii semantice (cf. *ducham* „a sufla”).

O altă categorie de ritualuri sunt cele denumite cu nume comune care au statut de termeni ecleziastici. Astfel sunt denumirile unor slujbe bisericești (vecernie sau utrenie), a unor cuvinte din Sfânta Scriptură care au căpătat o conotație specială în limbajul uzual și chiar nume ale unor obiecte de cult creștin care își extrapolează sensul pentru a căpăta conotații speciale, rituale sau magice.

Denumirea principalei slujbe de seară (în românește *vecernie*), care recomandă clerului și monahilor să stea cât mai mult timp de veghe (în timpul nopții), este în limba slavă *bdenie*, care înseamnă tocmai „veghe, a fi treaz”. În limba română termenul (slujbei) *denie* nu are această conotație, nu este ceea ce se cheamă un cuvânt motivat. De aceea, numai la slavii de sud există ritualul „abținerii de la somn” și obligativitatea de a sta de veghe toată noaptea de sărbătorile Nașterii lui Hristos, la Înviere, de Sf. Gheorghe și de ziua Sfintei Treimi, obicei transferat și în ritualurile de după naștere sau la nuntă⁷.

Interdicția de a dormi în ajunul Crăciunului este răspândită în toată Peninsula Balcanică, considerându-se că cei care nu se supun acestui obicei vor fi somnorosi tot anul (trebuie să avem în vedere că această sărbătoare pe stilul vechi, menținut în biserica sârbă și, până de curând, și în cea bulgară, se celebra pe 6 ianuarie⁸). În primul rând, abținerea de la somn dădea tuturor posibilitatea de a-și păstra curățenia rituală pentru a doua zi (Nașterea Domnului) care însemna și abținerea de la mâncare (ajunul fiind zi de post), dar și de la multă vorbărie; în același timp, abținerea de la somn era considerată benefică omului în general, pentru că la slavii somnul are și conotații malefice. Veghea de noapte dă posibilitatea oamenilor să învingă astfel duhurile rele care pot ataca oamenii sau hălădui prin preajma așezărilor.

Ajunul Crăciunului se și numește în sârbă și croată *badnji dan*, *badnje večē*, *badnja noć*, iar trunchiul de lemn care trebuie să ardă toată noaptea în vatră în această noapte se numește *badnjak*⁹. Cel mai în vârstă din casă trebuia să urmărească ca acest buștean să nu se stingă și, de aceea, nici nu se așternea pentru culcare în ajun, iar dacă unii din casă adormeau, o făceau pe paie răspândite pe jos. La miezul nopții se mergea în curte și se trezeau (*buditi*) animalele și păsările, dar și copacii din livadă sau albinele din stup. Toate acestea pentru a le da puteri sporite, vioiciune pentru tot timpul anului și rod bogat pentru pomii fructiferi.

În noaptea de Sfântul Gheorghe, sârbii din Voievodina se fereau să doarmă, mai ales bărbații, pentru ca nu cumva să-i doară capul în cursul anului. Croații din Dalmația aveau obligativitatea de a se trezi foarte devreme în această zi, iar bulgarii îi trezeau cu lovituri de urzică pe cei care întârziu să doarmă. Tot în Bulgaria, toată săptămâna din preajma Rusaliilor nu se dormea în timpul zilei „pentru ca să nu fie pociți (să nu li se strâmbe gura)”. Sunt cunoscute nopțile obligatorii de veghe de Rusalii, într-o arie largă sud-est europeană, dar obiceiul va putea fi altfel interpretat

dacă considerăm că Rusaliile sunt denumirea populară pentru sărbătoarea Pogorârea Sfântului Duh, care înseamnă, metaforic, tot o „naștere”, pentru că atunci s-a născut „omul nou”, prin însuflarea harului Sfinților Apostoli. Și „Noaptea de Sânzienă” sunt ajunul tot al unei zile de naștere, cea a Sfântului Ioan Botezătorul (24 iunie/7 iulie).

Exemplele se pot înmulți, dar toate referirile la această categorie de contaminări converg în a demonstra că întâi biserica a sărbătorit pe sfântul sau evenimentul respectiv și apoi numele propriu a fost apropiat de vorbitori de termeni din limba vernaculară. Toate aceste sărbători există din perioada primară a creștinismului și au fost prezente în cele mai vechi sinaxare.

De la începutul bisericii creștine este în uz și vocabula *Aleluia!* (din gr. *allouia*) care este un „vozglas” (răspuns cântat) în toate slujbele. Așa după cum consideră N.I. Tolstoi, în tradiția populară slavă acest termen a fost „desemantizat” și transformat extern din punct de vedere fonetic, apropiat de interjecție și, alături de substantivizat, ca nume pentru ritualuri diferite, denumiri ale unor obiecte de ritual, ale mâncării rituale, a focului și, antinomic, în denumiri ale unor forțe malefice sau ale unor spații întinate. În majoritatea situațiilor, *aleluia* și variantele ei deformate au fost răspândite prin cântecele populare rituale (colinde, cântece de primăvară etc.). Termenul lipsește în cântecele lirice laice, din cântecele epice, în balade sau evocări istorice; în schimb, apare frecvent în cântecele legate de obiceiuri calendaristice sau de nuntă, ceea ce indică, fără dubiu, sensul lui, anterior, sacru¹⁰.

În estul Serbiei, în săptămâna brânzei (săptămâna dinaintea începerii Postului Paștelui) se practica obiceiul *alalijsa* sau *olalijsa*: în amurg, pe locul unde de obicei se joacă „hora satului”, se aprindea un foc din paie și coșuri de nuiele vechi și se dansa în jurul lui, înconjurându-l, dar nu mai mult decât de trei ori. În aceeași zonă a Serbiei de est (satul Veliki Izvor), în ajunul Crăciunului tinerei aprindeau un foc numit *alalijsa*, peste care săreau. În Bosnia (Glasinac), în ajunul zilei de 29 iunie, Petrova Dnja (Sfântul Petru), seara, tinerei ciobani aprindeau torțe (*lile*) din așchii lungi de lemn sau din scoarță de cireș și înconjurau cu ele casa și grajdul de vite. În nord-vestul Sloveniei, în noaptea de Paști se fierbea o băutură din bucăți de sfeclă uscată, numită *alelujo* (și în amintirea unei mari perioade de foamete din secolul XVI-lea). În Carintia, în dimineața primei zile de Paști, se striga tare „Alelujo!”, pentru ca să fie alungate duhurile rele.

În vestul Bulgariei, în regiunea Kiustendil, *Oleluja* este denumirea unui loc pustiu, unde sunt trimiși nourii aducători de grindină în formulele de descântec sau de farmece: „Tamo, Bože, tamo / U pustu goru Oleliju” (Acolo Doamne, acolo / În muntele pustiu Oleliju). În Serbia de răsărit (zona Leskovac, Pomoranije) *olalijsa* sunt ființe de noapte necurate, care rătăcesc în cete și se arată în Ajunul Crăciunului. De altfel, interjecția din limba bulgară vernaculară *alelei* (în zona Sofiei) sau *olele* (în zona Grahov) provine din termenul bisericesc *Aleluja*¹¹.

Prin urmare, pe baza terminologiei ecleziastice, așa cum am mai afirmat, pentru o categorie de ritualuri și obiceiuri populare poate fi stabilită o cronologie relativă, în funcție de istoria bisericii creștine. În zona sud-slavă se observă configurarea unor arii de convergență confronterală care caracterizează, în acest caz, spațiul slavofon.

Note

1. Actele acestui simpozion, împreună cu cele ale simpozionului internațional „Toleranța religioasă în Balcani” (Madrid, 1996), au fost publicate în „Bulletin. AIESEE”, 1996-1997, București, 1998.
2. Cf. Zamfira Mihail, *Renseignements ethnolinguistiques sur la religion populaire dans le Sud-Est de l'Europe*, RESEE, 1997, 3-4, sub tipar.
3. Ap. Nelu Zugravu, *Religia populară*, Ed. Institutului de Tracologie, 1996, p. 15.
4. *Moravské Slovensko*, red. L. Niederle, Praga, 1913, p. 312.
5. *Zbornik za narodnih život i običaje Južnih Slavena*, Zagreb, 1905, 10, p. 42.
6. *Slavjanske drevnosti*, sub red. N.I. Tolstoi, t. 1, Moscova, 1995, p. 186.
7. Interdicția de a dormi și de a înfăptui actul marital a fost practică în Muntenegru, Hercegovina, Debăr, Skopska Crna Gora, în raionul Stupnika din Croația, în Slovenia, cf. A.V. Gura, *Părvata bračna noć v slavjanskia svatben obred*, în „Bălgarski folklor”, 1990, nr.1; S. Mladenovski, *Beleški za pārvata bračna vecer kaj Makedoncite*, în „Makedonski folklor”, 1974, nr. 7, p. 239-249.
8. Noaptea de veghe de Anul Nou (Sf. Vasile) probabil că este mult mai recentă, de când calculul anilor nu se mai face cu „anul bisericesc” (de la 1 septembrie), ci după ciclul civil.
9. Acest exemplu similar situației din lumea romană nu a fost avut în vedere de către cei care au avansat ipoteza etimologiei cuvântului dacoromân *Crăciun* din termenul identic ce denumește bușteanul ce arde în ajunul sărbătorii.
10. N.I. Tolstoi, s.v. în *Slavjanske drevnosti*, p. 101.
11. *Bălgarski etimologičen rečnik*, vol.1, s.v.